
Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 11 (1983)

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979)

Παλιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο

Ευαγγελία ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.930](https://doi.org/10.12681/dchae.930)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ Ε. (1983). Παλιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό Μουσείο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 11, 109–126. <https://doi.org/10.12681/dchae.930>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια στο Βυζαντινό
Μουσείο

Ευαγγελία ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979) • Σελ. 109-126

ΑΘΗΝΑ 1983

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΛΥΧΝΑΡΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ *

Ένα πολύ μικρό τμήμα της Συλλογής της Χριστιανικής Ἀρχαιολογικής Ἑταιρείας, πού βρίσκεται στό Βυζαντινό Μουσείο¹, ἀποτελοῦν τά παλαιοχριστιανικά λυχνάρια. Προέρχονται ἀπό δωρεές τῶν μελῶν τῆς Ἑταιρείας καί μερικά ἀπό τίς ἀνασκαφές τοῦ Γεωργίου Σωτηρίου στίς Χριστιανικές Θῆβες.

Ἀπό τή συλλογή αὐτῶν τῶν λυχναριῶν θά παρουσιάσουμε δύο ὁμάδες, πού ἐντάσσονται ἀντίστοιχα μέσα στούς δοσμένους ἀπό τόν Oscar Broneer² τύπους XXVIII καί XXXI τῶν λυχναριῶν ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς Κορίνθου.

Π ρ ὶ τ η ὁ μ ᾶ δ α

Χρονολογικά καλύπτει τό δεύτερο μισό του 3ου αἰ. μ.Χ.³ καί φτάνει ἕως τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. Καλύπτει, δηλαδή, τήν περίοδο τῆς μεγάλης ἀκμῆς τῆς παραγωγῆς καί ἰδιαίτερα τῆς ἐξαγωγῆς σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα, ἀλλά καί στό ἐξωτερικό (Αἴγυπτο, Μικρά Ἀσία, Νότια Ρωσία κτλ.), τῶν δύο μεγαλύτερων ἀλλά καί ἀνταγωνιζόμενων ἐργαστηρίων παραγωγῆς λυχναριῶν, τοῦ κορινθιακοῦ, πού προηγήθηκε στίς παραπάνω δραστηριότητες, καί τοῦ ἀττικοῦ, πού κυρίως ἀπό τά μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα ἐπικράτησε στίς ἀγορές τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἀφοῦ ἀντέδρασε σωστά καί γρήγορα στήν εἰσβολή τῶν Ἑρούλων στά 267⁴.

* Ἀνακοίνωση στό Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, πού ὀργάνωσε ἡ ΧΑΕ στήν Ἀθήνα (9 - 11 Ἀπριλίου 1982).

1. Θερμές εὐχαριστίες στόν ἀκαδημαϊκό Μανόλη Χατζηδάκη γιά τίς πολύτιμες ὑποδείξεις του. Ἐπίσης στόν πρῶην διευθυντή τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Παῦλο Λαζαρίδη γιά τήν παραχώρηση τοῦ θέματος. Θερμές ἐπίσης εὐχαριστίες ὀφείλω στή συντηρήτρια τοῦ Μουσείου Θάλεια Παπαγεωργίου γιά τόν καθαρισμό τῶν λυχναριῶν καί στό φωτογράφο τοῦ Μουσείου Γιώργο Μπαλή γιά τή λήψη τῶν φωτογραφιῶν.

2. Oscar Broneer, *Terracotta lamps, Corinth IV, Part II*, Cambridge, Mass. 1930, σ. 102-114, 118-119.

3. Οἱ χρονολογίες, πού δέ διευκρινίζονται μέσα στό κείμενο, ἀναφέρονται στούς μ.Χ. αἰῶνες.

4. Judith Perlzweig, *Lamps of the Roman period, The Athenian Agora*, VII, Princeton, N. J. 1961, σ. 11, ἐπίσης Henry J. Robinson, *Pottery of the Roman period, Chronology, The Athenian Agora*, V, Princeton, N. J. 1959, σ. 3.

Καί τά δύο ὁμως ἐργαστήρια παρήγαγαν λυχνάρια ἀπό γύψινες μῆτρες, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό δύο τμήματα. Μετά τήν ἐκτύπωση τῶν κοσμημάτων στό χεῖλος, στό δίσκο καί στή μύξα ἀπό τό πάνω τμήμα τῆς μήτρας καί στή βάση ἀπό τό κάτω ἀντίστοιχα, ἀκολουθοῦσε ἡ ἔνωσή τους· πολλές φορές ἡ ἔνωση δέν ἦταν ἀπόλυτα ἐπιτυχής, μέ ἀποτέλεσμα νά εἶναι ἐμφανής ἡ ραφή τῆς.

Ἐνα ἀπό τά στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τα λυχνάρια τῆς ὁμάδας αὐτῆς εἶναι ἡ ἐξέλιξη τοῦ σχήματος τοῦ σώματος ἀπό τό στρογγυλό τύπο, γύρω στά μέσα τοῦ 3ου αἰ., μέ κάποιες ἐπιδράσεις ἀπό τά ἑλληνιστικά πρότυπα, ἕως τόν ἀμυγδαλόσχημο, πού καλύπτει καί τόν 5ο αἰώνα. Παράλληλα θά διαπιστωθοῦν καί κοινά χαρακτηριστικά :

- α) Ὁ στρογγυλός ἢ τετράγωνος δίσκος καί ἡ μικρή στρογγυλή μύξα ξεχωρίζουν ἀπό τό χεῖλος μέ ραβδώσεις.
- β) Ἡ σχετικά φαρδιά ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους εἶναι πάντοτε διακοσμημένη, ἔστω καί μέ τό ἀπλούστερο χαραχτό κόσμημα.
- γ) Ἡ λαβή, ἐλάχιστα ὑπερυψωμένη ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα, εἶναι κομβίοσχημη, ἀδιάτρητη, μέ μιά ἢ περισσότερες ραβδώσεις κατά μήκος.
- δ) Ἡ ἐπιφάνεια τῆς βάσης, χωρίς νά ξεχωρίζει ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα τοῦ λυχνarioῦ, ἀποδίδεται εἴτε μέ ἀνάγλυφες ταινίες εἴτε μέ χάραγμα κλαδιοῦ μέσα σέ ἀμυγδαλόσχημο περίγραμμα ἢ, πιό σπάνια, μέ τήν ὑπογραφή τοῦ ἐργαστηρίου.
- ε) Ὁ ἀριθμός τῶν «ὀπῶν πληρώσεως ἢ ἐξαερώσεως» κυμαίνεται ἀπό μία ἕως τέσσερις.

Στούς δίσκους τῶν λυχνariῶν οἱ ποικίλες σέ ποιότητα παραστάσεις, παγανιστικές ἢ θρησκευτικές, ὀφείλονται στίς καλλιτεχνικές καί παραγωγικές δυνατότητες τῶν ἐργαστηρίων, πέρα ἀπό τή χρήσῃ τῶν λυχνariῶν, καθημερινή ἢ ταφική, καί παρά τή σύγχυση τῶν τεχνιτῶν πάνω στά θέματα τῆς παγανιστικῆς θρησκείας καί τῆς νέας χριστιανικῆς.

Α'. Ἀττικά ἐργαστήρια

Στό λυχνάρι ΧΑΕ 1747/Τ. 339 (μήκ. 0,105, πλ. 0,08, ὕψ.⁵ 0,035 - 0,048 μ., δωρεά Νοστράκη, 1893) τό χεῖλος στολίζεται μέ ἀνάγλυφες ἐλικοειδεῖς γραμμές, πού καταλήγουν σέ σπεῖρες μέ κουκκίδες ἀνάμεσα. Ὁ δίσκος ξεχωρίζει ἀπό τό χεῖλος μέ δύο κοιτανάγλυφες γραμμές καί διακοσμεῖται μέ ἀνάγλυφη, πιθανότατα συμβολική, παράσταση δύο ψαριῶν πού εἶναι πιασμένα μαζί, ἀπό τά στόματά τους, μέ ἕνα ἀγκίστρι. Τά ψάρια εἰκονίζονται σχηματοποιημένα: ἡμικύκλια ἀποδίδουν τίς οὐρές, κύκλοι τά μάτια, ἐνῶ

5. Τό ὕψος δίνεται χωρίς τή λαβή καί μέ αὐτή ἀντίστοιχα.

παράλληλες γραμμοῦλες ξεχωρίζουν τό κεφάλι ἀπό τό διάστικτο σῶμα (Εἰκ. 1). Τό θέμα τῶν δύο ἀγκιστρωμένων ψαριῶν εἶναι γνωστό ἀπό τίς πομπηϊανές⁶ τοιχογραφίες, δέν εἶναι ὅμως γνωστό στά ἄττικά λυχνάρια πρῖν ἀπό τό δεύτερο μισό του 3ου αἰ.

Στή βάση τοῦ λυχνarioῦ, μέσα σέ δύο χαραχτούς, ὁμόκεντρος κύκλους, ἐργαστηριακή ὑπογραφή: *POY*. Κάτω ἀπό τό γράμμα *O* μέ δυσκο-

Εἰκ. 1-2. Λυχνάρι T. 339. Ἄττικό ἐργαστήριο. Ἄρχές 4ου αἰ.

λία διακρίνεται χαραγμένο τό γράμμα *E*, ἀδιάγνωστο σημάδι τοῦ κατασκευαστή (Εἰκ. 2). Τό λυχνάρι προέρχεται ἀπό τό ἄττικό ἐργαστήριο τοῦ Ρούφου, πού ὑπογράφει στή βάση τῶν λυχνarioῶν μέ δύο τρόπους: *POYΦOY* ἢ *POY*. Τά λυχνάρια ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς Ἄγορᾶς μέ τό ἴδιο θέμα (Εἰκ. 3) καί τό ἴδιο δείγμα ἐργαστηριακῆς⁷ ὑπογραφῆς, καθώς καί τά πολυπληθῆ λυχνάρια ἀπό τό σπήλαιο τῆς Βάρης⁸, πού περιορίζονται μέσα στόν 4ο αἰ. καί δέν παρουσιάζουν κανένα δείγμα ὑπογραφῆς τοῦ Ρούφου, τοποθετοῦν τή χρονική διάρκεια τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐργαστηρίου ἀπό τό τέλος τοῦ

6. E. P f u h l, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, München, 1923, III, σ. 319, εἰκ. 710.

7. Πρβλ. P e r l z w e i g, ὁ.π., ἀριθ. 948 καί 950, πίν. 12 καί σ. 50-51 γιά τό ἐργαστήριο. Ἐπίσης B r o n e e r, ὁ.π., ἀριθ. 1279-1285, πίν. XIX.

8. S a m u e l E l i o t B a s s e t, *The cave at Vari*, VI. *The terracotta lamps*, AJA VII (1903), σ. 338-349, πίν. XII-XIV.

3ου έως και τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα. Το λυχνάρι τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου χρονολογεῖται στό πρῶτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα.

Στό λυχνάρι T. 338 (Εἰκ. 4) (μῆκ. 0,09, πλ. 0,06, ὕψ. 0,026 - 0,035 μ., δωρεά Γ. Λαμπάκη, 1903) ἡ μύξα ξεχωρίζει ἀπό τό χεῖλος μέ δύο ἀνάγλυφες γλῶσσες γύρω ἀπό τό χεῖλος χαραχτή γραμμῆ. Στό δίσκο ἀνάγλυφη παράσταση τῆς Ἔγερσης τοῦ Λαζάρου

Εἰκ. 3. Λυχνάρι 948 ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς Ἀγοράς.

(Ἰω. ΙΑ, 2-56). Οἱ δύο μορφές εἶναι ἀνωπές. Δεξιά ὁ Λάζαρος εἶναι τυλιγμένος μέ τό σάβανο καί δεμένος μέ ταινίες πού δηλώνονται μέ ἐγκαράξεις χιαστί. Τό πρόσωπό του εἶναι ἀκάλυπτο καί ἀποδίδονται τὰ χαρακτηριστικά του. Ἡ ὄλη ἀπόδοση τῆς μορφῆς τοῦ Λαζάρου θυμίζει τίς αἰγυπτιακές μούμιες μέ τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἀλεξανδρινῆς τέχνης⁹. Μέ τόν ἴδιο ἐξάλλου τρόπο ἀποδίδεται ἡ Ἔγερση τοῦ Λαζάρου καί γενικά κάθε νεκροῦ στίς τοιχογραφίες τῶν ρωμαϊκῶν κατακομβῶν, στό γλυπτό διάκοσμο τῶν σαρκοφάγων καί στή μικροτεχνία (βλ. τό γυάλινο κύπελλο τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. στό Μητροπολιτικό Μουσείο τῆς Νέας Ὑόρκης¹⁰ (Εἰκ. 6), μέ παράσταση Ἔγερσης τοῦ Λαζάρου, καί τό τμήμα ἀπό ἐλεφάντινο δίπτυχο τῆς συλλογῆς Trivulzio στό Μιλάνο¹¹, γύρω στό 400, μέ τήν ἴδια παράσταση στό πάνω

διάχωρο τῆς πόρτας τοῦ τάφου μέ τίς Μυροφόρες), ἤδη ἀπό τόν 3ο αἰ. ἕως καί τόν προχωρημένο 6ο. Ἀριστερά ὁ Χριστός, νεαρός φιλόσοφος, ἀγένειος, μέ κοντά βοστρυχωτά μαλλιά. Φοράει χιτῶνα καί ἱμάτιο, ἐνῶ μέ τήν ῥάβδο πού βαστάει στό δεξί του χέρι ἀκουμπάει τό κεφάλι τοῦ νεκροῦ. Πάνω στό κεφάλι τοῦ Χριστοῦ γράφεται ἀνοιχτό χριστόγραμμα, τοῦ τύπου πού εἶναι γνωστός ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. Πίσω ἀπό τό Χριστό, ὀρθογώνια γλυφή μέ ἐγκάρσια ῥάβδωση, πιθανόν προσπάθεια

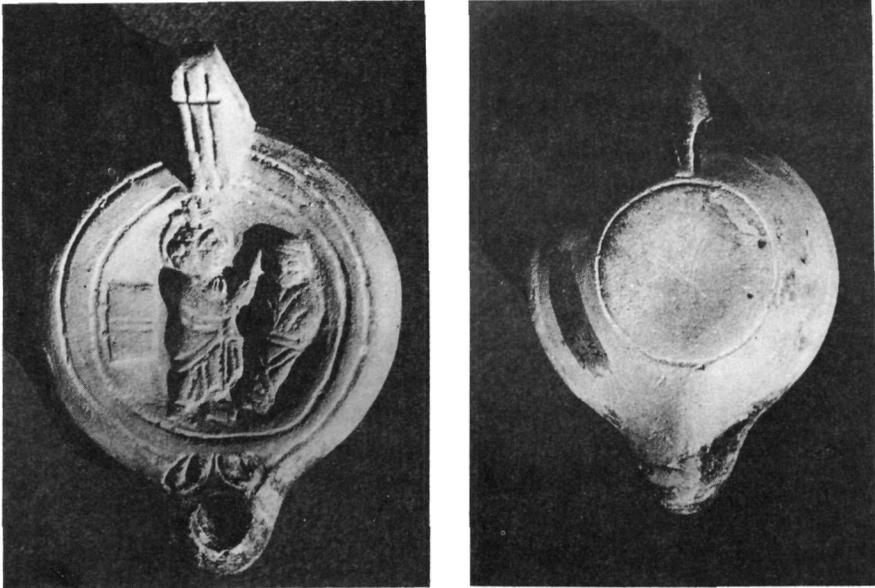
9. D. V. Ainalov, *The Hellenistic origins of Byzantine Art*, edited by Cyril Mango, New Brunswick, N. J. 1961, σ. 24-26.

10. E. Le Blant, *Note sur une coupe de verre gravé découverté en Sicile, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire VIII* (1888), σ. 213-214, πίν. 4, καί *Age of Spirituality*, edited by Kurt Weitzmann, New York, 1979, ἀριθ. 404.

11. *Age of Spirituality*, ἀριθ. 453.

τοῦ κατασκευαστῆ νά ἀποδώσει κάποιο κτίσμα, ἴσως ταφικό, σύμφωνα μέ τίς γραφές (Ίω. ΙΑ, 38).

Ἡ βάση τοῦ λυχναριοῦ (Εἰκ. 5), γνωστή καί ἀπό τά λυχνάρια τοῦ Κεραμεικοῦ¹², ἀποδίδεται μέ χαραχτή κυκλική γραμμή. Τό σχῆμα τοῦ λυχναριοῦ, πιθανότατα ἄττικοῦ, καί ἡ ἀπόδοση τῆς παράστασης σέ μιά ἐποχή

Εἰκ. 4-5. Λυχνάρι Τ. 338. Ἄττικό ἐργαστήριο. Δεύτερο μισό 4ου αἱ.

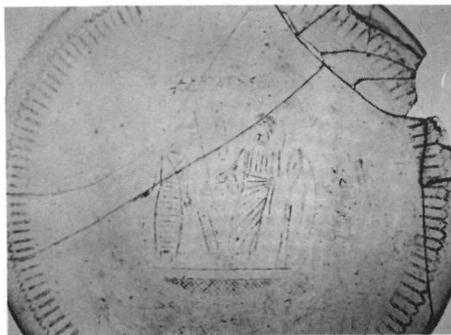
πού ἡ δύναμη τοῦ συμβολισμοῦ ἔχει ἀρχίσει νά ἐξασθeneῖ, μᾶς ἐπιτρέπουν νά χρονολογήσουμε τό λυχνάρι στό δεύτερο μισό τοῦ 4ου αἱ.

Στά λυχνάρια ΧΑΕ 2237/Τ. 330 (μήκ. 0,10, πλ. 0,07, ὕψ. 0,036 - 0,051 μ., δωρεά Γερμανοῦ Μελετίου, μοναχοῦ στή μονή Προδρόμου Ἀντίκυρας, 1896) (Εἰκ. 7) καί ΧΑΕ 5658/Τ. 336 (μήκ. 0,09, πλ. 0,067, ὕψ. 0,035 - 0,043 μ., δωρεά Δημ. Μεταξᾶ, 1906) (Εἰκ. 9) τό σῶμα ἔχει γίνει ἀμυγδαλόσχημο. Τό χεῖλος διακοσμεῖται μέ ἀνάγλυφο ψαροκόκαλο, ἐνῶ ὁ δίσκος τοῦ λυχναριοῦ φέρει ἀνάγλυφο ἀνοιχτό χριστόγραμμα, ἀναμφισβήτητα χριστιανικό σύμβολο.

Στή βάση τῶν λυχναριῶν, μέσα σέ διπλό ἀμυγδαλόσχημο περίγραμμα,

12. K. Kübler, Mitteilungen aus dem Kerameikos, IV. AM LIII (1928), σ. 181-182 καί τοῦ ἰδίου, Mitteilungen aus dem Kerameikos, V. Spätantike Stempelkeramik, AM LVI (1931), σ. 85-86.

χαραγμένη ἐργαστηριακή ὑπογραφή σέ δύο στίχους: *XIO/NHΣ*¹³ (Εἰκ. 8). Τά λυχνάρια προέρχονται ἀπό τό ἀττικό ἐργαστήριο τῆς Χιόνης¹⁴, πού ὑπογράφει μέ δύο τρόπους, μέσα σέ ἀμυγδαλόσχημο περίγραμμα πού ἀκολουθεῖ τό σχῆμα τοῦ λυχνarioῦ: *XIONHΣ* ἢ *XIONH*. Τό ἐργαστήριο τῆς Χιόνης, μέ χρονική διάρκεια παραγωγῆς ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 4ου αἰ. ἕως καί τό πρῶτο μισό τοῦ 5ου αἰ., εἶχε τή μεγαλύτερη παραγωγή χριστιανικῶν λυχνariῶν, ἀνταποκρινόταν στίς παραγγελίες ἐκκλησιῶν, καθιέρωσε τήν περίοδο διακόσμησης τοῦ χεῖλους μέ ψαροκόκαλο καί παρήγαγε λυχνάρια μέ ἀνοιχτό χριστόγραμμα. Τά πολυπληθῆ λυχνάρια τῆς Ἀγορᾶς μέ τό ἀνοιχτό χριστόγραμμα¹⁵ χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 4ου αἰ. καί στόν πρῶτο 5ο, ὅπου μποροῦν νά χρονολογηθοῦν καί τά λυχνάρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσειοῦ.

Εἰκ. 6. Γυάλινο κύπελλο. Μητροπολιτικό Μουσείο Ν. Ὑόρκης. Δεύτερο μισό 4ου αἰ.

Ἀντίθετα μέ τό χριστόγραμμα, ὁ σταυρός διακοσμεῖ τοὺς δίσκους τῶν λυχνariῶν ἀργότερα. Τό ἀττικό ἐργαστήριο τῆς Σωτηρίας, πού τά ἀνασκαφικά δεδομένα τῆς Ἀγορᾶς χρονολογοῦν τήν παραγωγή του στό πρῶτο μισό τοῦ 5ου αἰ., παρήγαγε τά πρωιμότερα γνωστά λυχνάρια¹⁶ μέ σταυρό στό δίσκο. Στή βάση τῶν λυχνariῶν

τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ, ἐκτός ἀπό τίς διάφορες παραλλαγές τῆς ὑπογραφῆς, χαραῖζεται καί φύλλο¹⁷.

Ἡ βάση τῶν λυχνariῶν ΧΑΕ 269/Τ. 344 (μῆκ. 0,077, πλ. 0,053, ὕψ. 0,027 - 0,032 μ., δωρεά Νοστράκη, 1886) (Εἰκ. 10), ΧΑΕ 811/Τ. 332 (μῆκ. 0,089, πλ. 0,056, ὕψ. 0,026 - 0,032, δωρεά Διον. Λάμπρου, 1890) (Εἰκ. 11) καί ΧΑΕ 967/Τ. 317 (μῆκ. 0,105, πλ. 0,072, ὕψ. 0,029 - 0,044 μ., ἀπό τό ναό Ἀγίας Τριάδος Μυλοποτάμου Κυθήρων, 1891) (Εἰκ. 12) ἀποδίδεται μέ χάραγμα φύλλου μέσα σέ ἀμυγδαλόσχημο περίγραμμα (Εἰκ. 13), στοιχεῖα πού θυμίζουν τό ἐργαστήριο τῆς Σωτηρίας. Οἱ δίσκοι τῶν δύο πρώτων λυχνariῶν

13. Πρβλ. Basset, ὁ.π., σ. 348, 23d.

14. Perlzweig, ὁ.π., γιά τό ἐργαστήριο σ. 55-57.

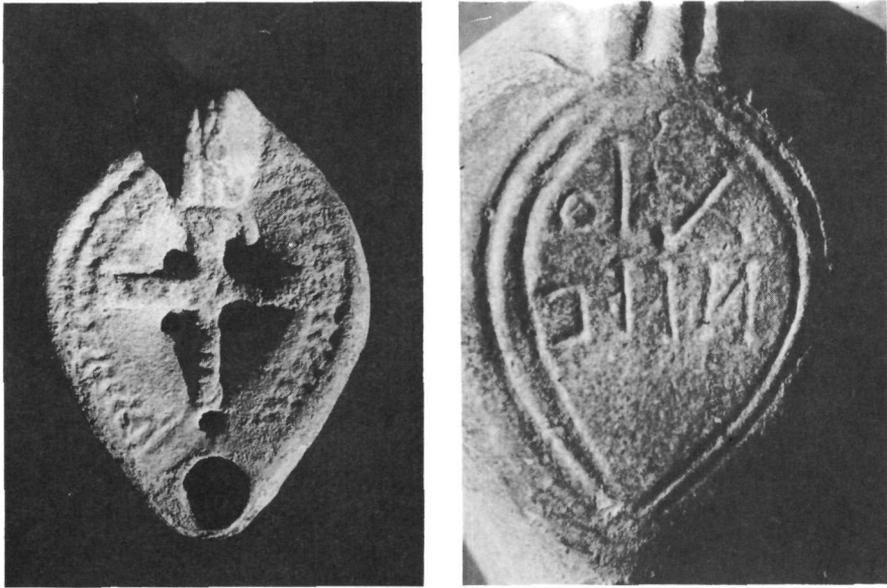
15. Πρβλ. ὁ.π., ἀριθ. 2455, πίν. 39. Ἐπίσης Bronner, ὁ.π., ἀριθ. 1346, 1354, 1355, πίν. XIX, XXXIII καί γιά τόν τύπο τοῦ χριστογράμματος εἰκ. 52, 8 καί 9.

16. Πρβλ. Perlzweig, ὁ.π., σ. 52-53, ἀριθ. 2553, 2480, πίν. 40. Ἐπίσης Bronner, ὁ.π., ἀριθ. 1325, 1355, πίν. XIX.

17. Bl. Basset, ὁ.π., σ. 348, 18b.

(Τ. 344 καί Τ. 332) κοσμοῦνται μέ ἀνισοσκελή σταυρό μέ πεπλατυσμένες κεραΐες, ἐνῶ ὁ τετράγωνος δίσκος τοῦ τρίτου (Τ. 317) φέρει ἰσοσκελή σταυρό μέ ἔντονα πεπλατυσμένες κεραΐες. Οἱ σταυροί ἐσωτερικά στολίζονται μέ ἀνάγλυφους κυκλίσκους. Στό χεῖλος διακόσμηση ψαροκόκαλου (Τ. 344), κυκλίσκων (Τ. 332) καί κυματιστῶν γραμμῶν (Τ. 317).

Τό ἀμυγδαλόσχημο σῶμα τῶν λυχνariῶν, τό χάραγμα τοῦ φύλλου στή

Εἰκ. 7-8. Λυχνάρι Τ. 330. Ἀττικό ἐργαστήριο. Πρώμος 5ος αἰ.

βάση καί ἡ διακόσμηση τοῦ δίσκου ἐπιτρέπουν τή χρονολόγησή τους στά μέσα τοῦ 5ου αἰ.

Β'. Κορινθιακά ἐργαστήρια

Στό δεύτερο μισό τοῦ 5ου καί στόν 6ο αἰ. ἡ Κόρινθος, παρά τή χαμηλή παραγωγικότητά της, παρήγαγε κατά κύριο λόγο μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα ομάδα λυχνariῶν¹⁸. Τά λυχνaria τῆς ομάδας αὐτῆς ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν τό ἴδιο ἀμυγδαλόσχημο σῶμα, ἀλλά διακρίνονται ἀπό τήν ἀπόδοση τῆς μύξας¹⁹ τους: δύο μισοί ἔλικες, μέ ἀντίθετη κατεύθυνση, ξεχωρίζουν

18. Broneer, ὁ.π., σ. 109, ἀριθ. 1148-1168, πίν. XVI.

19. Broneer, ὁ.π., εἰκ. 49, ἀριθ. 12.

τό χεῖλος τῶν λυχναριῶν ἀπό τή μύξα τους, μέ ἀνάγλυφες κουκκίδες ἀνάμεσα. Ἔνα ἄλλο στοιχεῖο πού διακρίνει τά λυχνάρια τῆς ὁμάδας αὐτῆς εἶναι ὅτι ὁ δίσκος διακοσμεῖται μέ τήν προτομή τοῦ Ἥλιου, μακραίωνη ἀπομίμηση τῆς παράστασης τοῦ Ἥλιου στά ρωμαϊκά²⁰ λυχνάρια τοῦ 1ου αἰ. (Εἰκ. 14).

Τό λυχνάρι ΧΑΕ 4562/Τ. 321 (μήκ. 0,10, πλ. 0,07, ὕψ. 0,07 μ., ἀπό τό

Εἰκ. 9. Λυχνάρι Τ. 336. Ἄττικό ἐργαστήριο. Πρώιμος 5ος αἰ.

μοναστήρι τοῦ Προφήτη Ἡλία στή Σίφνο, 1904) ἀνήκει στήν ὁμάδα αὐτή. Στό δίσκο ἡ ἐκφυλισμένη ἀπόδοση τῆς προτομῆς τοῦ Ἥλιου, ὅπως καί στά ὑπόλοιπα τῆς ὁμάδας, ἀπέχει πολύ ἀπό τήν πλαστικότητα τῆς παράστασης τῶν ρωμαϊκῶν λυχναριῶν (Εἰκ. 15) καί ἐπιτρέπει τή χρονολόγησή του στόν πρώιμο 6ο αἰώνα. Ἡ μορφή πιθανόν ἔχει γένη, πού ἀποδίδεται μέ δύο ἀνάγλυφες συγκλίνουσες ταινίες. Τά μαλλιά εἶναι χτενισμένα πρὸς τά πάνω καί ἀποδίδονται μέ κυματοειδεῖς γραμμές. Δυό ἀνάγλυφες κουκκίδες ἀντικαθιστοῦν τά μάτια, ἐνῶ ἀκτίνες πλαισιώνουν τό κεφάλι. Ἡ ὑπόλοιπη παράσταση περιορίζεται σέ λοξές ταινίες πού κλίνουν μέ διακόσμηση ψαροκόκαλου. Τό χεῖλος κοσμεῖται μέ ὁμόκεντρος ἀνάγλυφους κυκλίσκους, ἐνῶ στό σωζόμενο τμήμα τῆς μύξας διακρίνονται οἱ ἔλικες μέ τίς κουκκίδες ἀνάμεσα. Στή βάση τοῦ λυχναριοῦ τρεῖς ὁμόκεντροι ἀνάγλυφοι κύκλοι μέ κουκκίδες ἀνάμεσα.

Παρόμοια λυχνάρια ἔχουν βρεθεῖ στήν Ἀγορά²¹ καί στό σπήλαιο τοῦ Πάνα στήν Πάρνηθα²², πού πιθανότατα προέρχονται ἀπό ἄττικά ἐργαστήρια.

Δεύτερη ὁμάδα

Τά ἄττικά ἐργαστήρια, ὅπως τῆς Χιόνης καί τῆς Σωτηρίας, πού ἐπέζησαν ἢ καί ἄνθισαν στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα, μετά τήν ἀναχώρηση τῶν Γότθων καί τοῦ Ἀλάρικου (395), συνεχίζουν τήν παραγωγή τους, ἀλλά μέ

20. Bronner, ὁ.π., ἀριθ. 489, πίν. XXVI.

21. Perlzweig, ὁ.π., ἀριθ. 2366-2376, πίν. 37 καί ἀριθ. 2876, πίν. 45 (μήτρα).

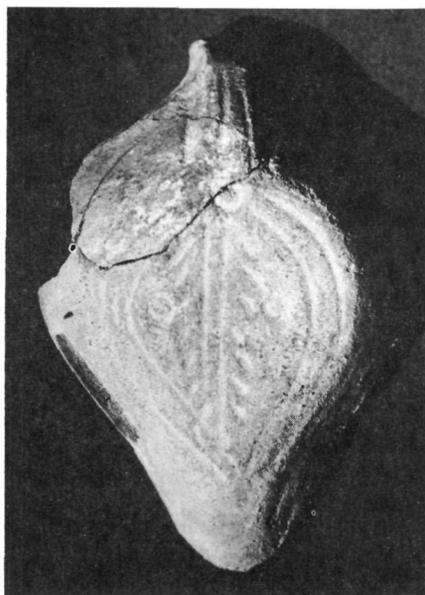
22. Α. Σκιῆς, Τό παρά τήν Φυλήν ἄντρον τοῦ Πανός κατά τάς ἀνασκαφάς τῶν ἐτῶν 1900 καί 1901, ΑΕ 1918, σ. 16, 17, εἰκ. 9, 2 καί 10, 4.

Εικ. 10. Λυχνάρι T. 344. Ἀττικό ἐργαστήριο. Μέσα 5ου αἰ.

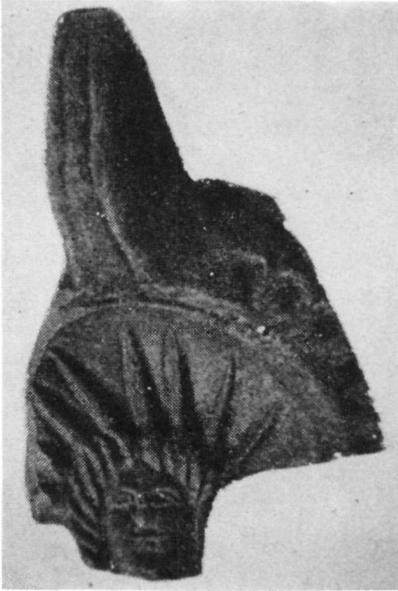
Εικ. 11. Λυχνάρι T. 332. Ἀττικό ἐργαστήριο. Μέσα 5ου αἰ.

Εικ. 12-13. Λυχνάρι T. 317. Ἀττικό ἐργαστήριο. Μέσα 5ου αἰ.

μειωμένη ή σχεδόν ανύπαρκτη τήν εξαγωγή λυχναριδών στην υπόλοιπη Ελλάδα (Κόρινθο, Δελφούς) και στις χώρες του εξωτερικού που έχουν ήδη προαναφερθεί²³.

Έτσι, στον πρώιμο 5ο αϊ. οι όροι αντιστρέφονται: εισάγονται στην

Εικ. 14. Λυχνάρι από την Κόρινθο, 1ος αϊ.

Εικ. 15. Λυχνάρι T. 321. Κορινθιακό εργαστήριο. Πρώιμος 6ος αϊ.

Άττική λυχνάρια από τη Μικρά Άσία αλλά και από τη Βόρεια Άφρική, που με τη σειρά τους γίνονται αντικείμενο μίμησης από τά άττικά εργαστήρια της παρακμής.

Τά εισαγμένα λυχνάρια αποτελούν τή δεύτερη ομάδα.

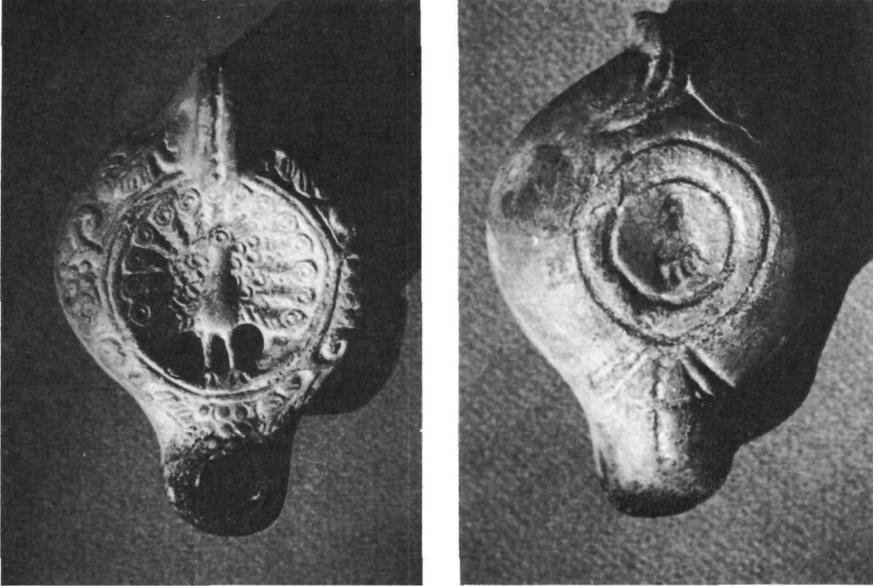
Α'. Από τή Μικρά Άσία

Τά λυχνάρια που προέρχονται από εργαστήρια τής Μικρᾶς Άσίας του πρώιμου 5ου αϊ. διακρίνονται από τή χαρακτηριστική απόδοση τής βάσης τους: στο κέντρο, μέσα σε δύο χαραχτούς όμοκεντρους κύκλους αποτυπώνεται ανθρώπινο πέλμα (planta pedis), ενώ ή λαβή άπολήγει σε ούρα ψαριού. Παράλληλα, τό κάτω τμήμα τής μύξας, που προεξέχει από τό

23. Perlzweig, ό.π., σ. 64 κ.έ.

υπόλοιπο σῶμα, διακρίνεται από αυτό με ζεύγη χαραχτῶν παράλληλων γραμμῶν σέ λοξή διάταξη²⁴.

Στή βάση τοῦ λυχναριοῦ ΧΑΕ 5674/Τ. 364 (μῆκ. 0,095, πλ. 0,064, ὕψ. 0,0275 - 0,042 μ., δωρεά Δ. Κομνηνοῦ —ἀπό τή Μικρά Ἀσία— 1906) δια-

Εἰκ. 16-17. Λυχναρί Τ. 364. Μικρασιατικό ἐργαστήριο. Πρώιμος 5ος αἰ.

πιστώνονται τά παραπάνω χαρακτηριστικά· πρόσθετα ὁ κατασκευαστής στήν κάτω ἐπιφάνεια τῆς μύξας καί ἀνάμεσα στά χαραχτά ζεύγη τῶν γραμμῶν ἔχει χαράξει καί ἕναν ἀνισοσκελή σταυρό (Εἰκ. 17).

Τό σῶμα τοῦ λυχναριοῦ εἶναι σφαιρικό· ἡ ὑπερυψωμένη μύξα προεξέχει ἔντονα ἀπό τό υπόλοιπο σῶμα. Ἡ λαβή, ἐλαφρά ὑπερυψωμένη, καταλήγει σέ ἕνα ραμφόσχημο πέρας· χαραχτή ταινία κατά μήκος. Στό μέσο τοῦ δίσκου (Εἰκ. 16) ἀνάγλυφο μετωπικό παγόνι μέ τό κεφάλι του γυρισμένο πρὸς τά ἀριστερά· τό κοῖλο τοῦ δίσκου καταλαμβάνει ἡ ἀνοιχτή οὐρά του, πού παρά τή σχηματοποιημένη ἀπόδοσή της (τά φτερά ἀποδίδει ψαροκόκαλο πού καταλήγει σέ δύο ὁμόκεντρος κυκλίσκους), ἐλάχιστα ἀπέχει ἀπό τή φυσική μεγαλοπρέπεια.

Τό χεῖλος τοῦ λυχναριοῦ κοσμεῖται μέ κληματίδες, ἀμπελόφυλλα καί σταφύλια. Δέ γνωρίζω πόσο τολμηρή μπορεῖ νά εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ κατασκευαστής τοῦ λυχναριοῦ ἀπέδωσε μέ τά σύμβολά του, πάνω σέ ἕνα

24. Πρβλ. Perlzweig, ὁ.π., ἀριθ. 350, πίν. 10.

σκευος με έντονα τά ίχνη τής καθημερινής χρήσης, όλη τήν ανθρώπινη πορεία σύμφωνα με τό χριστιανικό τρόπο ζωής, όπως παρατηρεί και ό Η. Leclercq²⁵ ειδικότερα για τό συμβολισμό του ανθρώπινου πέλαματος.

Τό λυχνάρι χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αϊ.

Β'. Από τή Βόρεια Αφρική

Η Βόρεια Αφρική δημιούργησε, παρήγαγε και εξήγαγε τον πρώιμο 5ο αϊ. έναν τύπο λυχναριών αρκετά ενδιαφέροντα για τον πρωτότυπο χαρακτήρα τους. Τά «αφρικανικά» λυχνάρια βρέθηκαν σε μεγάλο αριθμό στην Καρχηδόνα²⁶, στην Τυνησία και στην Αλγερία, ίκανός αριθμός εισαγμένων και απομιμήσεις τους βρέθηκε στην Αίγυπτο, στη Σικελία και στην Ιταλία, ενώ σπανίζουν στη Μικρά Ασία, στη Συρία και στην Παλαιστίνη. Τά παραπάνω στατιστικά των εύρημάτων ενίσχυσαν τήν άποψη του J. W. Hayes²⁷ ότι ή Βόρεια Αφρική (όπου όφείλεται και ή όνομασία των λυχναριών) είναι ό τόπος παραγωγής τους τον πρώιμο 5ο αϊ. Ο κόκκινος πηλός τους με επίχρισμα στο ίδιο χρώμα και ή απόδοση των έντυπων κοσμημάτων του χείλους με μικρές σφραγιδοϋλες, θά πρέπει να συνδυαστεί με τή σύγχρονη, έγχώρια, επίσης σφραγιστή κεραμική τής terra sigillata.

Τά «αφρικανικά» λυχνάρια έχουν τυπικό σχήμα:

- α) Στρογγυλό σωμα με έντονα επιμήκη και προεξέχουσα μύξα, που ένώνεται με τό δίσκο με ένα κανάλι.
- β) Λαβή άδιάτρητη, ραμφοσχημη και έντονα ύπερυψωμένη.
- γ) Βάση που αποδίδεται με μιά ή περισσότερες πλαστικές όμόκεντρες ταινίες που συνδέονται με τή λαβή με μιά νεύρωση (Εικ. 18).
- δ) Στο χείλος, εκτός από τά κοσμήματα τής πρώτης όμάδας (ψαροκόκαλο, κτλ.), εισδύουν τά χριστιανικά σύμβολα σε διάταξη μετόπης, αποδοσμένα με επιμέλεια: μικρά φοινικόδεντρα, πουλιά, διάστικτα τρίγωνα, τροχοί κτλ.
- ε) Στο στρογγυλό δίσκο μπορούμε να ποϋμε με βεβαιότητα ότι άπεικονίζονται μόνο σύμβολα και θέματα από τήν Παλαιά και τήν Καινή Διαθήκη.

Οί δίσκοι των λυχναριών ΧΑΕ 4557/Τ. 314 (μήκ. 0,096, πλ. 0,056, ύψ. 0,022 - 0,035 μ., από τήν άνασκαφή των Χριστιανικών Θηβών Θεσσαλίας²⁸)

25. Βλ. Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie, publié par Fernand Cabrol et Henri Leclercq, XIV. 1, col. 820.

26. Βλ. τούς καταλόγους του A. L. Delattre, Lampes chrétiennes de Carthage, RAC XL (1890), σ. 134-139, XLI (1891), σ. 39-51, 296-309, XLII (1892), σ. 133-134, 224-229, XLIII (1893), σ. 34-40.

27. J. W. Hayes, Late Roman Pottery, London 1972, σ. 310.

28. Γ. Α. Σωτηρίου, Αί Χριστιανικά Θήβαι Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, σ. 103, εικ. 140 (τό λυχνάρι πάνω δεξιά).

καί ΧΑΕ 2672/Τ. 361 (μήκ. 0,094, πλ. 0,06, ύψ. 0,038 μ., δωρεά Γ. Λαμπάκη, 1900) κοσμοῦνται μέ χριστόγραμμα²⁹, συνηθισμένο κόσμημα τῶν «ἀφρικανικῶν» λυχνariῶν. Στό δεῦτερο λυχνάρι Τ. 361 (Εἰκ. 19) τό χριστόγραμμα εἶναι στικτό, ἐνῶ τό χεῖλος τοῦ λυχνariοῦ στολιζέται μέ σχηματοποιημένα φοινικόφυλλα, πού ἐναλλάσσονται μέ κυκλίσκους καί κουκκίδες στό κέντρο.

Ἐπίσης ὁ δίσκος τοῦ λυχνariοῦ ΧΑΕ 4561/Τ. 342 (Εἰκ. 20) (μήκ. 0,11, πλ. 0,061, ύψ. 0,026 - 0,045 μ., ἀπό τήν ἀνασκαφή τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν Θεσσαλίας³⁰) κοσμεῖται μέ μεγάλο κánθαρο³¹, ἀπ' ὅπου φύεται κοκκιδωτός ρόδακας. Διάστικτες εἶναι οἱ λαβές καί τό χεῖλος· τό σῶμα τοῦ κανθάρου διακοσμεῖται μέ παράλληλες ἀνάγλυφες γραμμές, ἐνῶ ἡ βάση του μέ ἐπάλληλα τρίγωνα. Ὁ κánθαρος, συχνότατο θέμα τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, θεωρεῖται ἀπό τά κοινά θέματα τῶν «ἀφρικανικῶν» λυχνariῶν³².

Κοινό³³ ἐπίσης θέμα εἶναι καί τό παγόνι· τό σύμβολο τῆς οὐράνιας εὐδαιμονίας ἀπεικονίζεται στά λυχνάρια ΧΑΕ 1390/Τ. 348 (Εἰκ. 21) (μήκ. 0,14, πλ. 0,08, ύψ. 0,03 - 0,054 μ., ἀπό τήν ἀνασκαφή τῶν Χριστιανικῶν Θηβῶν Θεσσαλίας³⁴) καί ΧΑΕ 1389/Τ. 362 (Εἰκ. 22) (μήκ. 0,14, πλ. 0,082, ύψ. 0,035 - 0,057 μ., δωρεά γυναικείας μονῆς Ἁγίου Κωνσταντίνου στήν Καλαμάτα, 1892). Τά παγόνια, μεγαλόπρεπα, προχωροῦν πρὸς τά ἀριστερά μέ παράλληλες, ἀνάγλυφες γραμμές ἀποδίδεται τό φτέρωμά τους, ἐνῶ ἀνάγλυφες κουκκίδες καί κύκλοι ἀποδίδουν τά λοφία καί τίς οὐρές τους. Στό χεῖλος ἐναλλάσσονται διάστικτα πουλιά καί φοινικόδεντρα.

Ὁ σταυρός ἐξακολουθεῖ νά ἐπαναλαμβάνεται μέ τήν ἴδια συχνότητα καί στά «ἀφρικανικά» λυχνάρια³⁵· οἱ δίσκοι τῶν ἑξὶ λυχνariῶν ΧΑΕ 3783/Τ. 327 (μήκ. 0,134, πλ. 0,084, ύψ. 0,041 - 0,053 μ., δωρεά Γ. Λαμπάκη, 1903), ΧΑΕ 1387/Τ. 328 (Εἰκ. 23) (μήκ. 0,128, πλ. 0,079, ύψ. 0,035 - 0,073 μ., δωρεά Ἀλεξανδρίνης Παππούδωφ, 1892), ΧΑΕ 1121/Τ. 356 (Εἰκ. 24) (μήκ. 0,11, πλ. 0,08, ύψ. 0,029 μ., ἀπό τά περίχωρα τῆς Βάθειας Χαλκίδας, 1891), ΧΑΕ 1388/Τ. 358 (Εἰκ. 25) (μήκ. 0,141, πλ. 0,08, ύψ. 0,034 - 0,055 μ., ἀπ' ὅπου καί τό Τ. 328), ΧΑΕ 1385/Τ. 359 (μήκ. 0,137, πλ. 0,085, ύψ. 0,029 - 0,058 μ.,

29. Πρβλ. Perlzweig, ὁ.π., ἀριθ. 2444, πίν. 39.

30. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 103, εἰκ. 138.

31. Θεωροῦμε ὀρθότερο τόν ὄρο κánθαρο ἀπό τόν ὄρο ἀμφορέα· πρβλ. Hayes, ὁ.π., τοῦς τύπους τῶν κανθάρων 271-278 καί ἰδιαίτερα τόν 275, εἰκ. 53d.

32. Πρβλ. Ἁ. Κ. Ὁρλόπου, Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 23, εἰκ. 19, καί Perlzweig, ὁ.π., ἀριθ. 2427, πίν. 39.

33. Πρβλ. Broneer, ὁ.π., ἀριθ. 1454, πίν. XXII.

34. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 103, εἰκ. 139.

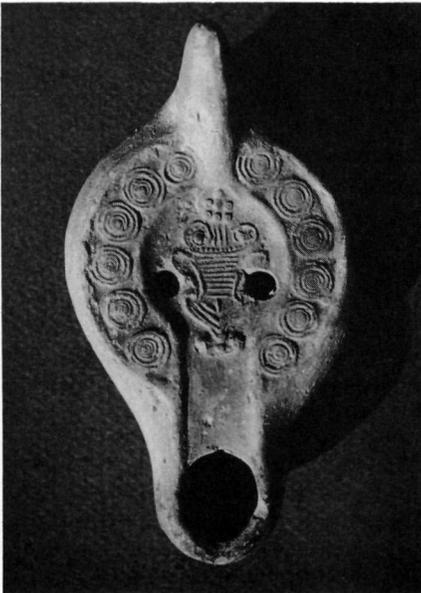
35. Πρβλ. Perlzweig, ὁ.π., ἀριθ. 2505, 2572, 2591, πίν. 40, 41, Broneer, ὁ.π., ἀριθ. 1455-1462, 1480, 1499, πίν. XXII.

Είκ. 18. Βάση «αφρικανικού» λυχνarioύ
Τ. 362.

Είκ. 19. «Αφρικανικό» λυχνάρι Τ. 361.
Μέσα 5ου αι.

Είκ. 20. «Αφρικανικό» λυχνάρι Τ. 342.
Μέσα 5ου αι.

Είκ. 21. «Αφρικανικό» λυχνάρι Τ. 348.
Μέσα 5ου αι.

ἀπ' ὅπου καί τό Τ. 329) καί ΧΑΕ 2877/Τ. 1724 (μῆκ. 0,079, πλ. 0,051, ὕψ. 0,026 - 0,036 μ., δωρεά Ἀν. Παπαδήμα, 1901) κοσμοῦνται μέ ἰσοσκελεῖς σταυρούς μέ πεπλατυσμένες κεραῖες. Ἐσωτερικά οἱ σταυροί ἤ καί τά διάχωρά τους στολίζονται μέ κοκκιδωτό κόσμημα καί ἀνάγλυφους, ὁμόκεντρος κυκλίσκους. Στό χεῖλος ἀνάγλυφη διακόσμηση δικτυωτοῦ πλέγματος

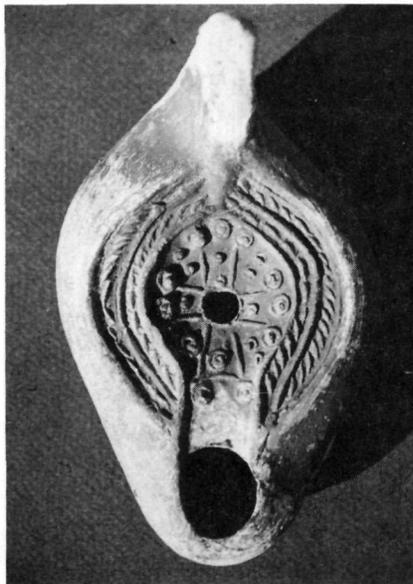
Εἰκ. 22. Λεπτομέρεια ἀπό τήν παράσταση τοῦ δίσκου τοῦ «ἀφρικανικοῦ» λυχναριοῦ Τ. 362.

(Τ. 356, Τ. 359), ἀκτινωτοῦ (Τ. 328), πυροστροβίλων πού ἐναλλάσσονται μέ σχηματοποιημένα φοινικόδεντρα (Τ. 358), ρόδακα (Τ. 327) καί ἀνάγλυφων κυκλίσκων (Τ. 1724).

Οἱ κατασκευαστές δέν παραλείπουν τίς σκηνές ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη καί ἰδιαίτερα τή θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ἀγαπητό θέμα τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης, πού ἀπεικονίζεται συχνά στά «ἀφρικανικά» λυχνάρια³⁶.

Στό λυχνάρι ΧΑΕ 5582/Τ. 345 (Εἰκ. 26) (μῆκ. 0,13, πλ. 0,075, ὕψ. 0,04 μ., δωρεά τοῦ ἀρχιδιακόνου τῆς μητροπόλεως Δράμας Θεμιστοκλέους ἀπό τήν Ἀμφίπολη, 1906) ὁ Ἀβραάμ, μετωπικός, ἐλαφρά γυρισμένος πρὸς τά δεξιὰ, καταλαμβάνει τό κέντρο τῆς παράστασης. Φοράει κοντό πτυχωτό χιτῶνα. Στό δεξιό του χέρι κρατᾷ ἕνα μεγάλο μαχαίρι, ἐνῶ ἀκουμπᾷ τό ἀριστερό πάνω στό κεφάλι τοῦ Ἰσαάκ. Τό θῦμα εἶναι γονατισμένο, ὅπως τά θύματα τῶν παγανιστικῶν θυσιῶν, ἐνῶ πίσω του ἕνα κλαδί ἀπό φοινικόδεντρο ἀποδίδει τό φυσικό περιβάλλον τῆς θυσίας. Πίσω ἀπό τόν Ἀβραάμ τό χέρι τοῦ Θεοῦ, πού βγαίνει ἀπό τόν οὐρανό καί δείχνει πρὸς τό κριάρι. Στό χεῖλος ἐναλλάσσονται ρόδακες μέ ὁμόκεντρος κυκλίσκους, ἐνῶ στό κανάλι τῆς μύξας ἀνισοσκελῆς σταυρός, διακοσμημένος ἐσωτερικά μέ κυκλίσκους.

36. Πρβλ. ἐπίσης τόν ἀριθ. 2385, λυχνάρι ἀπό τήν Ἀθήνα, Perlzweig, ὁ.π., πίν. 37 (ἀπομίμηση μικρασιατικοῦ ἐργαστηρίου), καθώς καί τό ἐκτεθειμένο στό Museo Sacro στήν Ἰταλία, J. Stevens on, The catacombs, London 1978, σ. 67-68, πίν. 40.

Είκ. 23. «Αφρικανικό» λυχνάρι T. 328.
Μέσα 5ου αι.

Είκ. 24. «Αφρικανικό» λυχνάρι T. 356.
Μέσα 5ου αι.

Είκ. 25. «Αφρικανικό» λυχνάρι. T. 358.
Μέσα 5ου αι. 53).

Είκ. 26. «Αφρικανικό» λυχνάρι T. 345.
Μέσα 5ου αι.

Ὁ κατασκευαστής τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰώνα ἀνάπλασε, μέ κάποια ἀνάμνηση τῶν ἐλληνιστικῶν προτύπων³⁷, τό κεφάλαιο 22 ἀπό τή Γένεση, ἀπ' ὅπου ἀφαίρεσε τό βωμό καί τόν ἄγγελο, ἐνῶ δέ λησμόνησε νά ἀποδώσει τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ.

Τα «ἀφρικανικά» λυχνάρια, πού προαναφέρθηκαν, χρονολογοῦνται στά μέσα τοῦ 5ου αἰ. Ἡ χρονολογική αὐτή τοποθέτηση ἐνισχύεται καί ἀπό τή διακόσμηση τοῦ χείλους «ἀφρικανικῶν» λυχνariῶν³⁸ μέ μικρές σφραγίδες νομισμάτων τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' (408-450). Παράλληλα, τά πολυπληθῆ λυχνάρια ἀπό τό σπήλαιο τῆς Βάρης, πού ὅπως προαναφέρθηκε καλύπτουν τόν 4ο αἰώνα ἀλλά δέν ἀριθμοῦν κανένα εἰσαγμένο λυχνάρι ἀπό τή Βόρεια Ἀφρική, ἀποτελοῦν *terminus post quem* γιά τή χρονολόγηση αὐτή.

Ὁ κόκκινος πηλός τῶν ἀφρικανικῶν λυχνariῶν τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. πού ἀναφέραμε, μᾶς ἐπιτρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι αὐτά εἶναι προϊόντα εἰσαγωγῆς. Παράλληλα, θά ἀποτελοῦσε θέμα μιᾶς ἄλλης ἐργασίας, ἂν προσπαθούσαμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἐμπορική κίνηση τῶν λυχνariῶν, καί κυρίως τῶν μητρῶν τους, ὄχι μόνο στά μεσογειακά λιμάνια, ἀλλά καί ἀνάμεσα στά τοπικά ἐργαστήρια. Ἐκεῖνο ὅμως πού μποροῦμε νά παρατηρήσουμε εἶναι ὅτι οἱ μαζικές παραγωγές λυχνariῶν ἀπό μεγάλα καί ἀναπτυγμένα ἐργαστήρια δέν κατέστρεψαν τίς μνημες τῆς τέχνης του παρελθόντος οὔτε ἀλλοτρίωσαν τήν καλλιτεχνική προσωπικότητα τοῦ κατασκευαστή, πού δούλευε μέ τήν ἴδια ἀγάπη καί φροντίδα τά ἐκφυλισμένα πιά θέματά του, εἴτε συμβολικά ἦταν εἴτε παγανιστικά, πάνω στήν πρώτη του ὕλη, τό χῶμα, ὕλη ταπεινή, ζεστή ὅμως καί γνώριμη.

Αὐτό τό ἴδιο χῶμα καί τά ἴδια ἐργαστήρια, ἰδιαίτερα τῆς Κορίνθου, προετοίμασαν πολύ ἀργότερα, στά μέσα τοῦ 7ου αἰ., τά πρῶτα δείγματα τῆς ἐφυσωμένης βυζαντινῆς κεραμεικῆς.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ

37. Alison Moore Smith, *The Iconography of the Sacrifice of Isaac in early Christian Art*, *AJA* XXVI (1922), σ. 159-173.

38. R. Garrucci, *Storia dell'Arte Christiana*, Prado, 1873-81, VI, πίν. 473, 3. E. Le Blant, *De quelques sujets représentés sur les lampes en terre cuite de l'époque chrétienne*, *MEFR* VI (1886), σ. 230, πίν. II. Hayes, ὁ.π., σ. 313, ὑποσημ. 7.

SUMMARY

EARLY CHRISTIAN LAMPS IN THE BYZANTINE MUSEUM

The early Christian lamps exposed in the Byzantine Museum are a part of the collection of the Christian Archaeological Society.

Two groups from these are presented here, which belong to the types XXVIII and XXXI after Oscar Broneer's classification upon the lamps from the Corinthian excavations.

Group A: It expands from the second half of the 3rd cent. A.D. to the beginning of the 5th; it refers to the period of the highest point of production and exportation in Greece and abroad as well (Egypt, Asia Minor, S. Russia, etc.) of the two biggest but competitive shops of lamp production: the Corinthian and the Attic one. There are common characteristics among these moulded lamps:

- a) development of the shape of the body from the round shaped type to the almond shaped one,
- b) the round or square disk and the round nozzle are clearly distinct from the rim because of grooves,
- c) the handle is a plain solid knob, non pierced,
- d) the rim is always decorated even with the simplest design,
- e) base with almond shaped grooves, incised circles or with the signature of a shop,
- f) the disks are decorated either with pagan representations or with Christian symbols.

Group B: In this group belong the imported lamps from Asia Minor and the imported ones from N. Africa. The "African" lamps are distinguished by their solid knob-like handle, the depressed rim with raised decorations, the broad shallow channel from the disk to the wick-hole and a base-ring from which a ridge extends to the handle.

On both the rim and the disk predominate Christian symbols on the one hand and on the other scenes from the Old and the New Testament.

The imported "African" lamps exposed in the Byzantine Museum, distinct because of their red clay, are dated in the middle of the 5th cent.

EVANGELIA IOANNIDAKI-DOSTOGLOU